

Сергій МЩУК,

доцент Міжнародного науково-технічного університету,
канд. іст. наук

Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В. М. Перетца в Україні

У статті висвітлюється науковий внесок відомого літературознавця В. М. Перетца (1870–1935) у розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг і стародруків, методики наукового дослідження текстів книжкових пам'яток. Розкривається діяльність членів семінарії російської філології, зокрема, О. Назаревського, О. Багрія, М. Гудзія, С. Маслова, О. Грузинського, Є. Тимченка, С. Щеглової, В. Адріанової та інших, у деяких українських установах, де зберігалися рідкісні та цінні колекції книжок та рукописів у Києві, Ніжині, Полтаві, Житомирі, Катеринославі, Львові.

Ключові слова: В. М. Перетц, рукописна книга, стародрук, палеографія, бібліографія, книгознавство, семінарії російської філології.

Період кінця 80-х – 10-х років ХХ ст. є важливий в історії українського книгознавства, коли відбувається становлення камеральних та едиційних методів археографії рукописної книги та бібліографії стародруків.

Книгознавча діяльність відомих українських учених щодо збирання книжково-рукописної спадщини, які доклали багато зусиль у започаткуванні наукового описування та вивчення історії рукописної книги і стародруків ХІХ – початку ХХ ст. досліджувалася тією чи іншою мірою такими сучасними дослідниками книги, як Я. Д. Ісаєвич, М. В. Галушко, О. М. Колосовська, С. В. Сохань, Н. М. Шалашна, Г. І. Ковальчук, Н. Ф. Королевич, В. І. Ульяновський, Н. І. Черниш та іншими. У полі зору цих дослідників опинилися питання внеску в історико-книгознавчі розвідки щодо окремих особистостей (А. С. Петрушевич, І. С. Свенціцький, М. І. Петров, І. Кривецький, І. Огієнко, С. І. Маслов, М. Максимович та інші).

В. М. Перетц (1870–1935) – видатний літературознавець, дійсний член Петербурзької АН з 1914 р., дійсний член Всеукраїнської академії наук з 1919 р., багато працював у галузі історії української та російської літератури, зокрема відомий як дослідник пам'ятки «Слово о полку Ігоревім»¹. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Пе-

тербурзького університету під впливом академіків О. Соболевського та О. Веселовського В. М. Перетц розпочав наукову роботу з дослідження давньої літератури. Після закінчення університету він працював на кафедрі російської мови університету, в гімназії, жіночому інституті, в 1891–1903 рр. – приват-доцент, у 1902 р. – доктор. З 1903 по 1914 р. – професор Київського університету, де організував «Семинарий русской филологии» і виховав плеяду молодих здібних дослідників. У Петербурзі В. М. Перетц заснував «Товариство прихильників української історії, письменства та мови»².

Особистість В. М. Перетца та роль його семінарії з філології, який був організований ним у Київському університеті св. Володимира, коли він викладав лекції с історії давньоруської літератури, не знайшла відповідного висвітлення у спеціальних наукових дослідженнях. Історія створення та діяльність його семінарії за перші п'ять років існування викладена в окремій праці³. Внесок В. М. Перетца у формування теоретичних засад структури та принципів опису рукописних книг відзначався Л. А. Дубровіною⁴.

¹Провідники духовності в Україні / За ред. І. Ф. Кураца. – К., 2003. – С. 514–515.

²Семинарий русской филологии при Императорском университете св. Владимира под руководством В. Н. Перетца. Первое пятилетие. – К., 1912.

⁴Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 59–62.

¹Список наукових праць акад. В. М. Перетца // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 265–272.

Про значення семінарія В. М. Перетца згадувалося у деяких оглядових та ювілейних статтях українських учених, зокрема, М. К. Гудзія, Л. Махновця, О. Оглобліна, О. О. Шахматова та Н. А. Котляревського, В. П. Ляхоцького, Т. Щербань⁵. Багато приділялося уваги його внеску як літературознавця, вихователя вчених у статті І. Я. Дзири⁶. Методологічна праця «Из лекции по истории русской литературы»⁷ стала результатом ретельної джерелознавчої діяльності (п. 30 спеціально присвячений джерелам, евристиці, опису рукописів). Цілісного уявлення про його внесок у опис рукописних та книжкових пам'яток і досі немає. Разом із тим цей внесок сьогодні має не лише історіографічне, а й науково-практичне значення для усвідомлення історико-культурної спадщини України, розвиток кодикологічних та кодикографічних досліджень. Не визначено місце В. М. Перетца серед українських книгознавців кінця XIX – початку XX ст.

У кінці XIX – на початку XX ст. відбувається розвиток камеральних методів аналізу книжкової спадщини, накопичення описового матеріалу є важливою умовою формування науки від практичної стадії до оформлення у самостійну науку. Разом із тим цей аспект є недостатньо оціненим в історіографії книгознавства. Він формувався у єдиному руслі розвитку історико-філологічних студій у галузі історії книжкових пам'яток багатьма вченими і пов'язаний із необхідністю науково-

го бібліографічного та археографічного опису рукописів і стародруків як історичних джерел.

У другій половині XIX ст. розгортається науково-реєстраційна діяльність у галузі обліку та опису рукописних книг і стародруків. Російські академічні і церковні дослідники проводили значну роботу в цій галузі. Наукова цінність описування та атрибуції за цей період значно зростає, і напружується науковий метод атрибуції та ідентифікації. Створюються каталоги рукописів, які вміщували опис фондів петербурзьких і московських архівів, бібліотек та приватних колекцій середини – кінця XIX ст.

Вже у першій половині – середині XIX ст. видають фундаментальні каталоги рукописних книг перші російські археографи рукописної книги: П. І. Соколов, який підготував опис рукописних книг Бібліотеки Академії наук у Санкт-Петербурзі⁸; К. Калайдович та П. Строев – пам'ятки з бібліотеки графа Ф. А. Толстого; П. Строев – бібліотеку Імператорського московського товариства історії та старожитностей російських; Московського Румянцевського музею – А. Х. Востоков, перший видавець Остромирова Євангелія⁹. По рукописам Імператорської публічної бібліотеки видає каталог А. Ф. Бичков¹⁰. Для багатьох дослідників ці праці стали своєрідними археографо-бібліографічними підручниками.

У 70–80-х роках видаються каталоги А. Вікторова, Ф. І. Буслаєва, О. В. Горського та К. М. Невоструєва, М. М. Сперанського, П. Строева, В. М. Ундольського, А. Попова, А. О. Титова, А. І. Яцимирського, Д. Прозоровського та інших¹¹. Опис деяких

⁵ Гудзій М. К. Пам'яті академіка В. М. Перетца (1870–1935) // Рад. літературознавство. – 1965. – № 12. – С. 45–49; Махновець Л. Володимир Перетц: (До 100-річчя від дня народження корифея рос. та укр. філології) // Рад. літературознавство. – 1970. – № 1. – С. 52–60; Оглоблін О. Життєпис академіка Володимира Перетца: (З приводу 35-ої річниці його наук. діяльності) // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 253–257; Шахматов О. О., Котляревський Н. А. Записка про наукову діяльність та наукові праці Володимира Миколайовича Перетца: (До 1913 р. включно) // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 258–264; Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки // Вісн. НАН України. – 1995. – № 1/2. – С. 67–76; Ляхоцький В. «Семінарії російської філології» В. Перетца і його учасники: (До 90-ї річниці від дня створення) // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 3. – С. 27–29.

⁶ Дзира Я. І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий Київської філологічної школи: До 100-річчя від дня народження В. М. Перетца // Укр. іст. журн. – 1970. – № 1. – С. 135–137.

⁷ Перетц В. Н. Из лекций по истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники. – К., 1914.

⁸ Соколов П. И. Каталог обстоятельный российский рукописным книгам к российской истории и географии принадлежащих, в Академической библиотеке находящихся. – СПб., 1818.

⁹ Калайдович А., Строев П. Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф. А. Толстого. – М., 1825; Строев П. Библиотека Императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1845; Востоков А. Х. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. – СПб., 1842.

¹⁰ Бичков А. Ф. Описание церковно-славянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки. – СПб., [б. д.]. – Ч. 1–2.

¹¹ Викторова А. Собрание рукописей И. Д. Беляева. – М., 1881; Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1855–1917. – Т. 1–4; Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составите-

рукописних книг, які зберігалися в бібліотеці Троїце-Сергієвої лаври, належить архимандриту Леониду¹². Е. Калужняцький доповнює бібліографію російського церковного друку¹³.

У 90-х роках XIX ст. процес опису колекцій та зібрань продовжується археографічними працями А. Родосського, який підготував фундаментальний опис рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії, та М. Н. Сперанського, котрий описав рукописні книги Тверського музею¹⁴. Короткий огляд колекцій Росії подає В. Іконников¹⁵. Поглиблений філологічний опис рукописів характеризує науковий опис рукописних книг Софійської бібліотеки Санкт-Петербурзької духовної академії Д. І. Абрамовича¹⁶. П. Георгієвський перед війною видає фундаментальний опис зібрання М. С. Тихонравова¹⁷.

Зроблені узагальнення щодо наукових засад кодікологічного, а не лише літературознавчого та мовознавчого опису, створюються підручники з палеографії слов'янської книги, зокрема, «Славяно-русская палеография» А. І. Соболевського¹⁸,

лем и бывшим владельцем собрания. С приложением очерка собрания рукописей В. М. Ундольского в полном составе, написанное А. Е. Викторовым. – М., 1870; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1872; Титов А. А. Рукописи славянские и русские, принадлежащие И. А. Вахрамееву. – М., 1888; Яцимирский А. И. Описание старинных славянских и русских рукописей собрания П. И. Щукина. – М., 1897; Прозоровский Д. Описание древних рукописей, хранящихся в Музее Императорского археологического общества. – СПб., 1879.

¹² Леонид арх. Сведения о некоторых славянских рукописях, поступивших из св. Троице-Сергиевой Лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. // ЧОИДР. – М., 1883. – Кн. 2. – С. 81–107.

¹³ Калужняцкий Э. К библиографии церковно-славянских печатных изданий в России. – СПб.: Тип. АН, 1886.

¹⁴ Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской духовной академии и составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894; Сперанский М. Н. Описание рукописей Тверского музея // ЧОИДР. – М., 1891.

¹⁵ Иконников В. И. Новые коллекции рукописей в России. – К.: Типогр. Импер. ун-та св. Владимира, 1890.

¹⁶ Абрамович Д. И. Описание рукописей Санкт-Петербургской духовной академии: Софийская библиотека: В 3-х вып. – СПб., 1905. – Вып. 1; СПб., 1907. – Вып. 2; СПб., 1910. – Вып. 3.

¹⁷ Георгієвський П. Собрание Н. С. Тихонравова. – М., 1913.

¹⁸ Соболевский А. И. Славяно-русская палеография: Лекции А. И. Соболевского. – СПб., 1908. – Т. 2. – 120 с.; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – М., 1906.

який розвиває палеографічні дослідження славяно-руських рукописів¹⁹, продовжуючи дослідження І. Срезневського²⁰.

Перші підступи до поглибленого дослідження рукописів у палеографічному аспекті відзначені в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема, видання щодо паперу та папірень у Московській державі М. Лихачова²¹. Узагальнення досліджень стародруків та рукописних книг і перші методики опису цілком очевидно хронологічно не збігаються: рукописна книга, складніша за походженням та атрибуцією, трудомістка для опису. Тому першим посібником, який узагальнював досягнення в галузі опису, бібліографії стародруків вважається «Очерк славяно-русской библиографии» В. М. Ундольського²².

У цей період почалося описування церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в Україні. Як правило, ці збірки вивчалися як істориками церкви, так і філологами, істориками літератури та літературознавцями, мовознавцями, діалектологами та іншими дослідниками. Опис рукописної старовини у Наддніпрянській Україні певною мірою пов'язаний зі створенням Церковно-археологічного музею та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних книгосховищ, а також виникненням єпархіальних давньосховищ і церковно-археологічних товариств в інших єпархіях України: Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській, Чернігівській.

У 1889 р. І. Тихомиров видав систематичний каталог книг фундаментальної бібліотеки Волинської православної духовної семінарії церковно-слов'янською та російською мовами²³. Цим ката-

¹⁹ Соболевский А. И. Каталог славяно-русской палеографической выставки в Археологическом институте. – СПб., 1907; Он же. Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI–XVIII вв. – СПб., 1906.

²⁰ Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции, читанные в Императорском С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. – СПб., 1885.

²¹ Лихачов М. Н. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891.

²² Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871.

²³ Тихомиров И. Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волинской духовной семинарии. – Поचाев, 1889. – С. 1–22.

логом надалі користувалися всі дослідники фондів семінарія В. М. Перетца.

М. Трипольський вивчає волинські рукописні євангелія, у його власній збірці було унікальне Євангеліє 1571 р. та Острозька Біблія 1580–1581 рр. із численими приписками, які пізніше описував член семінарія В. М. Перетца О. Назаревський²⁴.

У дослідженні рукописних книг в останній третині XIX ст. поступово виділяються окремі аспекти, які становлять необхідне тло комплексного дослідження рукопису: мовознавчий, літературознавчий, джерелознавчий, текстологічний, філігранознавчий та ін.²⁵ Зацікавлення окремого вченого відображались на описах: кожний у першу чергу звертав увагу на детальний аналіз тих характеристик книги, які відповідали його професійно-науковій спеціалізації. Іноді це тісно пов'язувалося з вивченням історії друку.

Почалося вивчення волинських, подільських, чернігівських колекцій рукописних книг і стародруків, зокрема, С. Барановського – щодо історії волинських православних друкарень²⁶, Т. І. Беленького – церковно-богослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії²⁷.

Рукописи Почаївської лаври, які були передані до Церковно-археологічного музею при КДА, вперше були описані В. Березиним²⁸, студентом 2-го курсу церковно-практичного відділу КДА. Книга була високо оцінена та висунута на Євгенієво-Румянцевську премію. Ним же були описані турецько-татарські рукописи, які зберігалися у бібліоте-

ках С.-Петербурга²⁹. Опис стародруків Подольського церковного історико-археологічного товариства був складений Є. І. Сецінським³⁰.

Науковий опис та мовознавче дослідження рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту імені князя Безбородька в Ніжині здійснив М. Сперанський³¹, а опис рукописів Чернігівської духовної семінарії – М. Лілеєв³². Стислий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О. С. Грузинський³³. Поглиблений філологічний опис рукописів характеризує науковий опис рукописних книг Д. І. Абрамовича³⁴. Детально описує євангелія житомирських та київських книгосховищ Г. Я. Крижанівський, який додає ґрунтовний палеографічний опис рукописів, проводить мовно-текстологічне порівняння³⁵.

²⁹ Березин В. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга // ЖМНП. – 1846. – Ч. 50. – Отд. III. – С. 33–48.

³⁰ Сецинский Е. И. Опись старопечатных книг Музея Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – 197 с. (Дод. до вып. 10 Трудов с Подольского церковного историко-археологического общества – бывшего историко-статистического комитета под ред. Л. Н. Яворского и Е. И. Сецинского.)

³¹ [Сперанский М.]. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905.

³² Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.

³³ Грузинский А. С. Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища // ИР НБУВ, ф. 329, № 99.

³⁴ Абрамович Д. И. Описание рукописей Санкт-Петербургской духовной академии: Софийская библиотека: В 3-х вып. – СПб., 1905. – Вып. 1; СПб., 1907. – Вып. 2; СПб., 1910. – Вып. 3.

³⁵ Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889; Он же. Рукописные евангелия Волинского епархиального древлехранилища // Волинский историко-археол. сб. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–75.

²⁴ Трипольский Н. Волинские рукописные евангелия XVI ст. // Волинский историко-археологический сб. – Житомир, 1900. – Вып. II. – С. 1–114; Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир. 21–26 октября 1910 года. – К., 1911. – С. 57–65.

²⁵ Иванова О. А. Рукописная книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд філол. наук. – К., 2003. – С. 5–6.

²⁶ Барановський С. Краткие исторические сведения о бывших на Волини православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763–787.

²⁷ Беленький Т. И. Опись церковно-богослужбных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1876.

²⁸ Березин В. Описания рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеки Музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881.

У цей період у Галичині також активізується науковий опис книжкових пам'яток. У другій половині XIX ст. значну бібліографічну працю здійснює Я. Головацький, широко відомий у сучасній історії національної бібліографії як автор «Библиографии галицко-русской с 1772–1848 года»³⁶ та галицького друку з 1491 р.³⁷ Він описував цікаві рукописні книги та стародруки зі збірок львівських церков і монастирів, зокрема, Ставропігійської церкви Успення та монастиря св. Василя Великого (Онуфрія) у Львові³⁸.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у цьому напрямі працюють К. Студинський, В. Щурат, М. Возняк та інші³⁹. Іван Франко цікавиться стародруками та рукописними пам'ятками, публікує різноманітні статті щодо староруських рукописів та апокрифів⁴⁰.

³⁶ Головацький Я. Ф. Библиография галицко-русская с 1772–1848 года // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. – Вып. 3–4. – С. 309–327.

³⁷ Головацький Я. Ф. Дополнение к Очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864 год, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1874; *Он же*. Книга о новом календаре, напечатанная в Риме в 1596 году. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1877.

³⁸ Головацький Я. Ф. Библиографические находки во Львове. О рукописях и старопечатных изданиях, хранящихся в библиотеке Ставропигийской церкви Успення. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1873; Головацький Я. Ф. Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських находящихся в книжниці монастиря св. Василя Великого (Онуфрія) у Львові // Русалка Дністровая (Фотокопія з видання 1837 р.). – К.: Дніпро, 1972. – С. 122–129.

³⁹ Колосовська О. Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких учених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 7–36; *Вона ж*. І. Франко – дослідник та користувач стародрукованої книги // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 верес. 1996 р.). – Львів, 1998. – С. 120–123; *Галушко М. В.* Особисті бібліотеки А. С. Петрушевича і М. С. Возняка та колекції І. С. Свенціцького та Ф. Ржегоржа як джерело до вивчення історії слов'янських народів // Бібліотека – скарбниця духовності: Міжнар. наук. конф., присвяченна 50-річчю Львівс. наук. б-ки АН України. – К., 1993. – С. 130–139.

⁴⁰ Серед значної кількості його видань варто назвати: *Франко І.* Кінцеві записки в староруських рукописах // ЗНТШ. – 1906. – Т. LXXIY. – Кн. 6. – С. 145–149; *Він же*. Причинки до історії руської літератури XVIII віку:

Стародруки Мукачева та Ужгорода у кінці XIX – на початку XX ст. були описані А. Л. Петровим⁴¹. Окремі пам'ятки вивчає та публікує фундаментальні довідники пам'яток кириличного письменства та полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. К. Студинський⁴².

За загальним визнанням найбільший внесок у другій половині XIX ст. належить А. Петрушевичу, який «все своє життя присвятив збиранню та дослідженню документів, рукописів, книг», об'їздив усю Галичину, Буковину, Закарпаття, упорядкував у Перемишлі капітульну бібліотеку й архів, досліджував історію книги, діяльність друкарень, описав значну кількість рукописних книг та стародруків у різних збірках і сам зібрав власну, дбайливо описану колекцію⁴³. Йому належить низка праць у галузі історії книгодрукування, та його можна вважати фундатором науково-бібліографічного (або археографічного) опису стародруків в Україні.

Процеси опису та вивчення стародруків тісно пов'язані з вивченням історії друкарень, книжкової культури. А. Петрушевич починає з вивчення окремих книжкових пам'яток – його перші наукові праці в цій галузі у 60-х роках XIX ст. – опис пам'ятника Хрестовоздвиженсь-

Дрогобицький збірник рукописних апокрифічних оповідань // Зоря. – 1886. – № 9. – С. 155–156; *Він же*. Причинки до історії галицько-руського письменства XVII в. // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. – С. 110–115; *Він же*. Причинки до студій над Острожською Біблією // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXX. – Кн. 6. – С. 5–18.

⁴¹ *Петров А. Л.* Старопечатные церковные книги в Мукачево и Ужгороде // ЖМНП. – 1891. – Ч. 275. – Кн. 6. – С. 209–215; *Он же*. Старопечатные церковные книги в Мукачево и Унгваре // Материалы для истории Угорской Руси. – СПб., 1906. – Кн. IV. – С. 65–71.

⁴² *Студинський К.* Адельфотес граматика видана у Львові в р. 1591 // ЗНТШ. – 1895. – Т. VII. – Кн. 3. – С. 1–42; *Він же*. Пам'ятки кириличного письменства кінця XVI і поч. XVII в. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 314 с; *Він же*. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. / Видав К. Студинський. – Львів, 1906. – Т. 1. – С. 314 с.; *Він же*. Три панегірики XVII віку // ЗНТШ. – 1896. – Т. 12. – С. 1–32.

⁴³ *Колосовська О.* Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких учених... – С. 13–16; *Вона ж*. Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевича // Проблеми слов'язознавства. – 1995. – Вип. 47. – С. 95–98; *Вона ж*. А. С. Петрушевич – колекціонер і дослідник стародрукованої книги // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку суспільства. – Львів, 1998. – Вип. 2. – С. 151–161.

кої церкви Успіння Богородиці у Львові, почаївських стародруків, Букваря Спиридона Соболя тощо⁴⁴. У той самий період виходять його каталоги церковно-слов'янських рукописів та стародруків кирилівського письма в Ставропігії та розпис стародруків кирилівського шрифту львівського походження⁴⁵.

У галицьких учених домінувало дослідження стародрукованої книги, історії українського друкарства, хоча і І. Шараневич, і Я. Головацький приділяли певну увагу рукописним пам'яткам⁴⁶. Фактично камеральна археографія рукописної книги в Галичині починається з праць Іларіона Свенціцького.

Розвиток опису рукописної книги та стародруків у ХІХ – на початку ХХ ст. як в Галичині, так і на території Російської імперії характеризується двома напрямками: перший, який виникає у середині ХІХ ст., – створення науково-методичних засад опису рукописних пам'яток та стародруків, для котрого було характерно відпрацювання принципів наукового опису кирилических рукописних книг та їх основних характеристик, узгодження певного набору описових рубрик. Основним методом для рукописів визнається палеографічний, оскільки опис книги зароджується в надрах літературознавства та мовознавства, однак, особливістю цих описів є надзвичайна різноманітність

⁴⁴ *Петрушевич А.* Подробное описание Помянника Крестовоздвиженской церкви Успения Богородицы в Львове // Зоря Галицкая. – Львов, 1951. – С. 67–72; *Он же.* Историческое известие о древней Почаевской обители ЧСВВ и типографии ея, с росписью в той печатным книгам // Галичанин. – Львов, 1963. – Вып. 3/4. – С. 158–181; *Он же.* Букварь, напечатанный Спиридоном Соболею в Кутейне 1631 года // Вестник Народного Дома. – Львов, 1890. – С. 5–6.

⁴⁵ *Петрушевич А.* Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове, начиная с 1574 до 1800 года. – Львов, 1884; *Он же.* Каталог церковно-словенских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археолого-библиографической выставке в Ставропигийском заведении. – Львов, 1888. – 45 с.

⁴⁶ *Шараневич И.* Каталог археолого-библиографической выставки Ставропигийского института в Львове. – Львов, 1888; *Он же.* Каталог археологическо-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг. – Львов, 1890; *Головацкий Я.* Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской Библии из XVI столетия, обретающихся в библиотеке монастыря св. Онуфрия во Львове. – Львов, 1863.

як у плані кількісних характеристик опису, так і в науковому напрямі⁴⁷.

Археографічна збирацька діяльність І. С. Свенціцького дозволила створити унікальний фонд Українського національного музею у Львові, котрий започаткував митрополит А. Шептицький як церковний⁴⁸. Починаючи свою діяльність з опису зібрання А. Петрушевича на посаді помічника бібліотекаря, І. Свенціцький безумовно опинився під впливом його особистості як колекціонера книги та її дослідника. У цей період він видає низку окремих наукових описів церковно-слов'янських, іншомовних та карпаторуських рукописних книг, палеографо-граматичні дослідження Бучацького, Лавришівського євангелій, Новосадського Апостола⁴⁹.

Одним із найзначиміших здобутків цього періоду була книгознавча діяльність: проведення збирацької діяльності в галузі рукописної спадщини, науковий опис рукописних книг та стародруків, формування книжкових колекцій «музейниками» І. Свенціцьким та М. Петровим⁵⁰. В основу збирацької діяльності в галузі книги ними на збирацькому рівні була покладена концепція книжкової пам'ятки як музейного об'єкта, пам'ятки культури, яка потребує поглибленого вивчення, осмислення її місця в культурі народу.

Усі ці вчені працювали в «збагаченому середовищі»: кінець ХІХ – початок ХХ ст. демонструють масштабний розвиток камеральної археографії рукописної книги, спричинений розвитком наукового опису рукописних книг у різних книгосховищах, коли встановлюються основні принципи опису книги, репертуару рукописних книг та стародруків. Бібліографування стародруків також набу-

⁴⁷ *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. – М.: Изд-во АН СССР, 1928; *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография: Лекции А. И. Соболевского. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во Имп. археол. ин-та, 1908.

⁴⁸ *Гумецька Л.* Професор Іларіон Свенціцький: До 80-річчя з дня народження // Укр. мова в школі. – 1956. – № 3. – С. 41.

⁴⁹ *Свенціцький І.* Бучакське Євангеліє: палеографічний опис // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Кн. 5. – С. 5–17; *Свенціцький І.* Описание иноязычных новейших карпато-русских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове // Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 4. – С. 81–104.; 1905. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 108–149.

⁵⁰ *Черниш Н. І.* Книгознавча діяльність І. Свенціцького // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2004. – Вип. 13. – С. 150–172.; *Вона ж.* Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939). – К.: «Наша культура і наука», 2006.

ває методичної стрункості. Серед них виділяються особистості знаних вже на той час істориків та бібліографів рукописної книги та стародруків, палеографів та текстологів І. Каманіна, В. М. Перетца, Ф. І. Титова⁵¹.

У цих умовах І. Свенціцький постійно працює з описом різних книжкових колекцій, окремих книжкових пам'яток. Перше десятиліття ХХ ст. відзначено низкою фундаментальних описів зібрань Народного Дому з колекції Антона Петрушевича, Музею Ставропігійського інституту у Львові⁵².

Книгознавчий опис стародруків він удосконалює у каталозі книг церковно-слов'янського друку з фондів Національного музею у Львові⁵³. Період початку – 10-х років ХХ ст. є найбільш плідний у формуванні І. С. Свенціцького як одного з видатних археографів української рукописної книги⁵⁴. Вчений продовжував розвивати наукові дослідження й надалі. Він видає узагальнену працю «Початки книгопечатання на землях України» (Львів, 1924), коли в Україні святкували 300 років від початку книгодрукування, і тоді був справжній вибух історико-книгознавчих праць щодо історії книги та друку.

Величезного значення в Україні набули бібліографічні дослідження С. Т. Голубєва⁵⁵, описи та

систематичні каталоги рукописних книг Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА) та значних збірок рукописів Києва, укладені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. М. І. Петровим та О. Лебедевим. У фондах Музею налічувалося понад 1600 рукописних книг і стародруків, цінних документів⁵⁶. Каталогний опис М. І. Петрова й досі є основним довідником по збірках КДА та Києва. Безумовно цінною рисою цих рукописів є наведений постатейний виклад змісту збірників, що важливо для визначення як текстових редакцій, так й історії певних жанрових різновидів писемних пам'яток⁵⁷.

Роль М. І. Петрова у формуванні бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею вивчалася багатьма вченими. Внесок М. І. Петрова у дослідження рукописних книг та стародруків розкривається в працях С. В. Сохань, В. І. Ульяновського, К. Крайнього та інших дослідників⁵⁸. М. І. Петров проводив археографічні експедиції з метою дослідження та опису старожитностей і рукописно-книжкової спадщини місцевих архівів, бібліотек Наддніпрянської України, Волині, Поділля, а також збирання, опрацювання та збереження пам'яток церковної давнини, особливо писемних пам'яток. Ґрунтовний опис рукописних зібрань КДА, ЦАМ та інших книгозховищ м. Києва продовжив його учень О. Лебедев⁵⁹.

Он же. О составе библиотеки Петра Могилы // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в 1874 г. – К., 1878. – Т. 2. – С. 257–268.

⁵⁶ *Сохань С. В.* Рукописні матеріали М. І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської духовної академії // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 327–336.

⁵⁷ *Петров Н. И.* Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из его сербского града Веласа 1599 г., и значение его в истории русской иконописи. – СПб., 1899; *Он же.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии: В 3-х вып. – К., 1875. – Вып. 1. – 280 с.; 1877. – Вып. 2. – С. 542; 1879. – Вып. 3 – 683 с.; *Он же.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891. – Вып. 1. – 321 с.; 1897. – Вып. 2. – 294 с.; 1904. – Вып. 3. – 307 с.

⁵⁸ *Сохань С. В.* Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 16 с.; *Крайній К.* Історики Києво-Печерської Лаври ХІV – початку ХV ст. – К., 2000.

⁵⁹ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорского церковно-археологического общества Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.

⁵¹ *Титов Ф. И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. – К., 1911. – Вып. 1–2.

⁵² *Свенцицкий И.* Церковно- и русско-славянския рукописи Публичной библиотеки Народного Дома во Львове. – СПб., 1904. – 65 с. – (Отд. оттиск из Известий ОРЯС. – 1904. – Т. 9. – Кн. 3. – С. 350–414); *Свенцицкий И.* Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича: В 3-х ч. – Львів: Вид. Іст.-філос. секції НТШ, 1906–1911. – ХІV, 1906. – Ч. 1. – 242 с.; 1911, Ч. 2. – 294 с.; 1911. – Ч. 3. – 193 с. – (Українсько-руський архів / Історико-філос. секція НТШ: Рукописи львів. збірок. Вип. 1–3); *Свенцицкий И.* Опись Музея Ставропигийского Института во Львове. – Львов, 1908. – ХІ, 248 с.

⁵³ *Свенцицкий И.* Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – 213 с.

⁵⁴ Іларіон Свенціцький як дослідник давнього українського друкарства // *Черниш Н.* Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939). – С. 11–112; *Черниш Н. І.* Книгознавча діяльність І. Свенціцького // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2004. – Вип. 13. – С. 150–172.

⁵⁵ *Голубев С. Т.* Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий // Труды КДА. – 1876. – № 1. – С. 121–161; № 2. – С. 359–398; *Он же.* О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491 г.: Библиогр. заметка. – К., 1884;

Історики церкви та історики світської літератури описували окремі унікальні книжкові пам'ятки на базі єдиних методик. Вони атрубутовували книгу, характеризували її специфіку і подавали текстові редакції, постатейний розпис змісту та історії різновидів писемних пам'яток.

Кожен із цих дослідників вносив свою лепту у дослідження книжкової спадщини. Це був цілісний науковий рух у галузі камеральних методик дослідження рукописної книги, стародруків, літературних та історичних творів. Особлива роль В. М. Перетца полягає у тому, що він першим узагальнив камеральну практику опису рукописів, одним із перших запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги⁶⁰.

Вивчення його спадщини у галузі методів опису та дослідження текстів рукописів полегшується тим, що всі звіти з наукових експедицій В. М. Перетца, які стосуються українських книгосховищ, ним опубліковані: експедиції в полтавські, ніжинські, катеринославські, житомирські та київські книгосховища були здійснені впродовж короткого часу – з 1910 по 1917 рр. Основні принципи опису були викладені ним уперше на з'їзді Тверського обласного археологічного товариства у Твері в 1905 р., що було результатом осмислення вченим досвіду другої половини XIX ст. у цій галузі, коли повільно відбувався процес переходу від описових до аналітичних методів дослідження книжкової та джерельної спадщини, ставилося питання про обов'язковість елементів опису, методу атрибуції тощо.

Ці методи впроваджувалися В. М. Перетцем у роботу його семінарія з російської філології, спрямованого на підготовку високоосвічених фахівців у галузі опису книжкової-рукописної спадщини. Пізніше, у 1927 р. він підводить підсумки цієї роботи у виданні «Записки Історико-філологічного відділу УАН»⁶¹.

У Київському університеті св. Володимира М. В. Перетц залучає до вивчення, описування, порівняльного аналізу текстів та публікації пам'яток процесу студентів. Серед них – С. Маслов та В. Маслов, М. Гудзій, О. Білецький, І. Огієнко, В. Отроковський, В. Адріанова, С. Щеглова, Є. Неверова, С. Су-

шицький, О. Грузинський, С. Шевченко, М. Чистяков, С. Бугославський, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара, Б. Ларін та інші. Усього за 1907–1912 рр. – період професорства В. М. Перетца у Київському університеті, – членами семінарія були 68 студентів, які працювали у галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейської літератур, нової російської літератури, історії російської метрики⁶².

Діяльність цього семінарія слід розглядати у контексті попередніх науково-методичних розробок В. М. Перетца як історика російської словесності. Вперше він підводить підсумки методів опису рукописних книг на запропонований узагальнений опис рукописів на початку XX ст. – у 1905 р. на засіданні Тверського обласного археологічного товариства, де спробує встановити методу археографічного опису рукопису⁶³.

Сам В. М. Перетц виховав плеяду талановитих істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини, які проходили через його студентський семінарій у галузі давньоруської літератури та археографічні експедиції у книгосховища різних єпархіальних та церковних товариств, де вони описували рукописні книги та стародруки⁶⁴. Ним та його студентами було організовано низку експедицій для розшуків літературних пам'яток та опису рукописів та стародруків у Санкт-Петербурзі, Москві, Вільно та у різних губерніях України, зокрема, у Волинській, Полтавській і Катеринославській, а також у Києві.

Московські та петербурзькі поїздки членів семінарія мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В. М. Перетц та його стипендіати виступали з доповідями. Найбільше значення для України мають експедиції, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську (1–9 червня 1910 р.); третя – у Житомир (21–26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18–20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва у Києво-Видубицький монастир (30 травня – 10 червня 1915 р.). Необхідно відзначити також його поїздки влітку

⁶⁰ Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія... – С. 55–62; Перетц В. Н. К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Труды Тверского обласного археологического съезда. – Тверь, 1905. – С. 1–10. – Отдельный отт.

⁶¹ Перетц В. М. До питання про опис рукописів, що переходять у київських книгарнях // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 12.

⁶² Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000. – С. 216–217.

⁶³ Перетц В. Н. К вопросу о рациональном описании древних рукописей... – С. 1–10.

⁶⁴ Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911.

1907 та 1912 рр. у Краків та Львів⁶⁵, де він, зокрема вивчав відомі рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І. Свенціцьким.

За наслідками археографічної експедиції (екскурсії) студентів Київського університету св. Володимира – членів семінарія російської філології до Житомира 21–26 жовтня 1910 р., де були проведені обстеження та оцінка різних фондів, В. М. Перетц складав та публікував звіти, які сьогодні стали цінним джерелом з історії археографії рукописної книги та бібліографії стародруків.

Під час таких поїздок студенти спеціального семінарія з історії красномовства оволоділи методами роботи з рукописними книгами та бібліографією давньої книги, провели мовно-текстологічні дослідження видатних пам'яток рукописно-книжкової культури. Такі поїздки, як правило, супроводжувалися читанням публічних лекцій з історії словесності. За структурою у цих звітах містився стислий щоденник експедиції, основні завдання членам семінарія, заняття самого проф. В. М. Перетца, а також – окремими розділами – конкретна діяльність та опис і дослідження окремих пам'яток та опис найважливіших із них. Дослідження кожного з учасників семінарія обговорювалися на спеціальних засіданнях. У додатках подавався опис стародруків та рукописних книг загального характеру або пропонувалися публікації джерел. Серед таких студентів були майбутні видатні історики літератури, мовознавці, книгознавці.

Експедиція до **Полтавського** єпархіального давньосховища, яке було започатковано та розвивалося завдяки дбанням преосв. Іоанна, та **Катеринославського** губернського музею ім. О. М. Поля відбулася 1–9 червня 1910 р. у складі професорських стипендіатів С. І. Маслова, О. С. Грузинського, Є. К. Тимченка, М. К. Гудзія, А. А. Ришкова, С. Ф. Акимовича; слухачів Вищих жіночих курсів В. П. Адріанової С. О. Щеглової, Є. Л. Неверової, Е. В. Руткевич, А. І. Сичевської, Е. М. Шуляк та інших. Опис рукописів до В. М. Перетца було коротко складено В. Трипольським⁶⁶.

Кожен із членів семінарія, хто описував рукописні книги та стародруки, підготував свої матеріали, а у додатках було опубліковано: Опис ру-

кописів Полтавського губернського музею (колекція К. М. Скаржинської) та Каталог стародруків церковнослов'янських та польських книг музею; Рукописні збірники Катеринославського музею ім. О. М. Поля: Учительне Євангеліє 1592 р. (с. 53–64), збірники перемінного змісту (с. 64–71). Крім того, опубліковано списки: Повчання з Учительного Євангелія 1592 р. із Музею ім. О. М. Поля та Канівського Учительного Євангелія XVII ст. (с. 72–79); а також розширений опис «Звезды Пресветлой» 1772 р. (с. 80–98) із фондів Полтавського єпархіального книгосховища та за списком Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (с. 98–99).

С. І. Маслов вивчав лаврські стародруки першої половини XVII ст. Він виявив та описав: Тріодь пісню 1627 р. по примірниках та 1648 р. з колекції в Музеї К. М. Скаржинської; Службник 1629 р., Тріодь цвітну 1631 р., Тріодь пісню та Тріодь цвітну, надруковану Львівським братством в 1660-х роках, із фондів Полтавського єпархіального давньосховища.

Окремо С. І. Маслов розглядав гравюри. Йому вдалося атрибуувати видання «Ключа Разуменія» Іоникія Галятівського (К., 1659), переплетені разом із «Казаннями, приданими до книги Ключ Разуменія названої», які В. Трипольський описав як слова із повчань Іоникія Галятівського. У Музеї ім. О. М. Поля в Катеринославі С. І. Маслов вивчав збірники повчань XVIII ст. харківського походження, які до того зберігалися у фондах Харківського історико-філологічного товариства та Харківського університету. До складу входили проповіді Тарасія Дербицького, Амвросія Флоринського, Феодора Неміровського та інших. Крім того, його увагу було залучено до густинських рукописів – повчань архімандрита Паісія 1828 р. та 1841 р. пізнього Густинського літопису, складеного архімандритом Нектарієм у 1829 р. з копіями документів, які стосуються монастиря. Разом з Є. Неверовою він склав надрукований у додатках перелік церковно-слов'янських та польських стародруків XVII–XIX ст., які належали Музею К. М. Скаржинської. Маслов вивчав також матеріали, котрі стосувалися К. О. Рилеєва та відомості про Полтавську баталію у різних джерелах списків XVIII ст., а також інші рукописи, який становили інтерес як пам'ятки історії та культури⁶⁷.

О. С. Грузинський досліджував Пересопницьке

⁶⁵ Перетц В. Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Он же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

⁶⁶ Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище (указатель с описанием). – Полтава, 1909.

⁶⁷ Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 года. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1910.

Євангеліє 1556–1561 рр., його походження, унікальну мовну редакцію та деякі особливості⁶⁸. М. К. Гудзій у Полтавському єпархіальному давньосховищі вивчав рукописні євангелія кінця XVI – початку XVII ст., описав та опублікував колофони і записи. Він та Є. К. Тимченко розглядали також рукописне Канівське Учительне Євангеліє кінця XVI ст. – початку XVII ст., що, за думкою М. К. Гудзія, не має аналогів з опублікованими текстами⁶⁹.

А. А. Ришков разом із В. М. Перетцом складав опис рукописів Полтавського губернського музею та Музею К. М. Скаржинської, С. Ф. Акимович досліджував у Музеї ім. О. М. Поля Учительне Євангеліє 1592 р., його текстологічні зв'язки з візантійськими пам'ятками. В. П. Адріанова досліджувала список популярної у середньовічній православній культурі пам'ятки «Звезда Пресветлая» 1772 р., пізнього, однак текстологічно дуже цікавого, навела короткий перелік списків із вказівкою на основні книгосховища, де зберігаються списки цього твору, провела порівняння з опублікованими списками. У Музеї ім. О. М. Поля В. П. Адріанова описувала аскетичні твори⁷⁰.

С. О. Щеглова досліджувала в Полтавському єпархіальному давньосховищі різноманітний маловивчений літературний матеріал XVIII ст., зокрема, компілятивні збірники та твори Захарія Піючевського, студента Київської духовної академії та викладача риторики у Переяславській духовній семінарії, відзначила його широку ерудицію, живе та творче ставлення до упорядкування текстів, залучення різних джерел, психологію адаптації творів тощо⁷¹. У Музеї ім. О. М. Поля вона вивчала збірники XVII–XVIII ст.

А. І. Сичевська вивчала передмови до львівських євангелій 1636 та 1690 рр. Є. Л. Неверова описувала стародруки Музею К. М. Скаржинської⁷². Сам В. М. Перетц провів фундаментальне дослідження та опис рукописних євангелій Полтавського єпархіального давньосховища, передусім, Пересопницького Євангелія, порівняв тексти, описуючи переважно євангелія XVI – початку XVII ст. ук-

раїнського походження та побутування⁷³. Опис пам'яток досить докладний: описуються філіграні, передаються записи, оздоблення, збереженість, тип письма, орфографія, почерки, мовні особливості. Водяні знаки описуються в цілому, без посилання на довідники, що було у практиці того часу, коли альбомів із датованими філігранями та довідників із паперу було вкрай мало, як правило, користувалися довідником М. П. Ліхачова. Наводилися усі атрибууючі ознаки. Обов'язковим було наведення різночитань.

С. О. Щеглова та В. П. Адріанова вивчали збірники повчань із повним розписом змісту. Повчання з Євангелія від Матфея Учительного Євангелія 1592 р. було опубліковано в Додатку IV⁷⁴.

Також активними членами семінарія російської філології, які описували книжні старожитності у **Житомирі**, були: професорський стипендіат А. О. Назаревський, студенти М. К. Гудзій, А. В. Багрій, А. А. Требін, Е. С. Бражніков, В. П. Адріанова (в майбутньому – В. П. Адріанова-Перетц), С. О. Щеглова⁷⁵.

Оглядаючи рукописний фонд Волинської православної семінарії, В. М. Перетц приділяє увагу найдавнішим – «Діоптрі» початку XVII ст., яка мала різночитання з такою ж, виданою в 1604 р., і «Богослів'ю та логіці Іоанна Дамаскіна» у перекладі князя Андрія Курбського⁷⁶. Згадуючи рукопис перекладу А. Курбського, слід підкреслити його краєзнавчу цінність, оскільки життя і творчість цього відомого політичного діяча XVI ст., письменника і публіциста, перекладача і захисника православ'я було пов'язане з Волинню. У Звіті опублікований розділ «Логіки» – «Діалектика» у перекладі А. Курбського (с. 28–29). Проживаючи у власній резиденції біля Ковеля, А. Курбський переклав церковнослов'янською мовою цілу низку творів отців і вчителів церкви: Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, автора загальновідомого твору «Історія о великом князе Московском», написаного у 1573 р., який, на жаль, в оригіналі не зберігся⁷⁷.

⁶⁸ Там же. – С. 10–13. Про дослідження Пересопницького Євангелія див.: *Ченіга І. П.* Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України. – К., 2001. – С. 13–54.

⁶⁹ Там само. – С. 13–16.

⁷⁰ Там само. – С. 15–21.

⁷¹ Там само. – С. 22–27.

⁷² Там само. – С. 27–28.

⁷³ Там само. – С. 27–28.

⁷⁴ Там само. – С. 72–79.

⁷⁵ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1911. – С. 2.

⁷⁶ Там же. – С. 22–29; *Пауцук О. І.* А. М. Курбський на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези II регіон. наук.-теор. конф., 18–20 груд. 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 10–12.

⁷⁷ *Пауцук О. І.* А. М. Курбський на Волині... – С. 11–12.

У додатку до Звіту В. М. Перетца містився також опис кирилических стародруків 1581–1800 рр., який ґрунтувався переважно на попередньому описі стародруків, надрукованому у каталозі І. Тихомирова. Згадуючи стародруковані видання з бібліотеки семінарії, В. М. Перетц виокремив серед них найбільш рідкісні: Острозька Біблія 1581 р., Віленське Євангеліє 1575 р., Книга Василя Великого про пісництво (Острог, 1594), Маргарит Острозький 1595 р., Діоптра, Учительне Євангеліє, Євангеліє патріарха Каллиста 1616 р. Проте, незважаючи на здебільшого дефектний стан примірників стародруків, В. М. Перетц оцінював їх як найстаріші та рідкісні зразки книгодрукування на півдні Росії⁷⁸. Як пізніше зазначав Е. Хвалевік, збірка семінарії мала також багато документів стосовно встановлення церковної Унії на Волині, однак на сьогодні їх доля невідома⁷⁹.

Фонди Товариства дослідників Волині також вивчалися учасниками семінарії російської філології в Житомирі. У період перебування членів семінарії у Житомирі музей товариства, у зв'язку з відсутністю власного приміщення, був розташований у Публічній бібліотеці. Музейна колекція товариства складалася з неописаних рукописних матеріалів, а також із зібрання іконопису. Новостворена збірка рукописів вважалася небагатою, тому за час перебування студентів була швидко описана⁸⁰.

Одинадцять рукописів із музею Товариства дослідників Волині описав М. К. Гудзій. Серед них – Мінея службова кінця XVI ст., Євангеліє-тетр кінця XVI – початку XVII ст., Октоїх початку XVII ст., помянники XVII і XVIII ст., Ірмолої кінця XVIII – початку XIX ст., метрики XVIII ст., Церковна книга видаткова XIX ст., грамоти XVI ст.⁸¹ Два рукописи із зібрання товариства описані О. Назаревським – «Восследование погребения иноческаго» (1780) та «Опись Луцькаго повета села Лище» (1806)⁸².

Самому ж В. М. Перетцу належать описи дев'яти рукописів музею товариства: двох євангелій-тетр XVIII ст., богослужбових збірників

(XVIII ст.), Збірника служб загальних (кінець XVII – початок XVIII ст.), Службеника служб уніатських (XVIII ст.), плану-мапи (кінець XVIII – початок XIX ст.), трьох церковних метрик (XVIII ст.)⁸³. Інформація щодо конкретних рукописів містилася у складеному алфавітному покажчику 21 описаних рукописів Товариства дослідників Волині⁸⁴. Опис, безумовно, носив обліково-охоронний характер, однак, дозволив атрибутувати книги.

Експедиція семінарія російської філології до **Нежина** проходила декілька днів у лютому 1914 р. Нежинське зібрання рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька до приїзду В. М. Перетца описав М. М. Сперанський, який систематично публікував каталоги книжок, які надходили до книгосховища впродовж 1890–1905 рр.⁸⁵, а також проф. Є. В. Петухов⁸⁶. У 1914 р. рукописний відділ бібліотеки інституту складався зі 180 рукописів XIV–XIX ст., формувався переважно з пожертвувань, а також за рахунок придбання колекцій професорів С. П. Шевирьова, Ф. Ричля, В. В. Качановського, а також самим професором М. М. Сперанським.

На спеціальному засіданні Історико-філологічного товариства кожен з учасників семінарія зробив доповідь на тему власних студій у книгосховища інституту, про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст. Ці доповіді продемонстрували розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'ятки⁸⁷. Проф. В. М. Перетц займався вивченням та описом списків «Життя тверського князя Михайла Ярославича»

⁸³ Там же. – С. 29–36.

⁸⁴ Там же. – С. 148.

⁸⁵ [Сперанський М.] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1905.

⁸⁶ Петухов Е. В. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. – К., 1895.

⁸⁷ Перетц В. М. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. – К., 1914. – 86 с.

⁷⁸ Перетц В. М. Отчет об экскурсии... – С. 22–23; Тихомиров И. Систематический каталог книг на славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Вольнской духовной семинарии. – Почаев, 1889.

⁷⁹ Chwałewik E. Zbiory polskie w ojczyźnie i na ojczyźnie. – Kraków; Warszawa, 1991. – Т. 1–2. – 547 с.

⁸⁰ Перетц В. М. Отчет об экскурсии... – С. 7, 57.

⁸¹ Там же. – С. 64–65.

⁸² Там же. – С. 56.

XVII ст. Цей метод полягає в докладній розповіді про зміст рукопису та його різночитання в різних списках, супроводжується цитуванням та судженнями про послідовність розділів тощо. Іншою пам'яткою, досить цікавою на думку В. М. Перетца, було Никомедійське Євангеліє у списку XVIII ст. із повним перекладом «Повести про родження Пилата Понтийського и о житии его и о смери пагубной»⁸⁸.

О. С. Грузинський вивчав такі пам'ятки, як «Буквиця» – підручник із московського скоропису XVII ст. із бібліотеки Шевирьова, видані Петуховим. Його увагу привернув також збірник поезій XVIII ст.; спеціально розглянув та описав «Житіє Олексія, людини Божої» у південно-слов'янському збірнику XIV ст, який надійшов після смерті проф. Качановського. Ця пам'ятка опублікована латинською, грецькою, слов'янськими мовами, відома в багатьох списках християнської традиції, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі західних, зокрема, активно вивчалася французькою школою літературознавців. В. М. Перетц розглянув історіографію, списки; навів різночитання з грецьким текстом; подав початок та кінець рукопису, показав, що у сербській традиції є вже істотні зміни тексту, а також повністю опублікував цю пам'ятку⁸⁹.

С. Ф. Шевченко розглядав рукописи, де містився твір «Велике Зерцало» та «Сказание о двенадцати пятницах»⁹⁰. В. П. Адріанова, яка вже була магістранткою, досліджувала окремі пам'ятки – «Хождение в Иерусалим Варлаама Леницкого», виданого арх. Леонідом за рукописом Московського публічного музею, та «Піітику» XVIII ст.⁹¹ Л. Т. Білецький займався народними творами XIX ст., зокрема, заговорами⁹².

У 1914 р. В. М. Перетц перейшов на службу до Санкт-Петербурга і проводив вже експедиції київських та Санкт-Петербурзьких студентів і магістрантів. 30 травня – 10 липня 1915 р. він провів семінарії у Києві, зокрема, у бібліотеці Видубицького монастиря для досвідчених членів семінарії, а в бібліотеці КДА – для молодших, де вони працювали при сприянні А. С. Криловського та М. І. Петрова. З боку Київського університету, а також Києво-Золотоверхому монастирі у ній брали участь постійні члени семінарії – В. П. Адріанова,

О. В. Багрій, С. О. Щеглова, С. Ф. Шевченко, а з боку російських членів семінарії – С. Д. Балухатий, С. А. Єрьомін, В. П. Красносельський, О. І. Нікіфоров, А. П. Сисоєв, І. І. Фетісов⁹³.

Оскільки рукописні зібрання київських книгозборищ були вже описані М. І. Петровим, принаймні тих книжок, які були передані в 1875 р. бібліотеці КДА⁹⁴, студенти займалися філологічними дослідженнями та публікаціями окремих пам'яток апокрифічної літератури, що зберігалася в київських рукописних книгах у списках: С. Д. Балухатий – апокрифічними сказаннями, які він досліджував у різних київських рукописних книгах; С. А. Єрьомін вивчав «Житіє архієпископа Новгородського Іоанна»; П. К. Красногорський – «Житіє Сергія Радонежського» Єпіфанія Премудрого; А. П. Сисоєв – «Повесть о табаке»; І. І. Фетісов – «Житіє Авраамія Смоленського»⁹⁵.

Два розділи звіту присвячені безпосередньо опису рукописів Києво-Видубицького монастиря та стародруків, які знаходилися при церквах сіл Луки та Білгородка Київського повіту, складеними студентами О. І. Нікіфоровим та В. П. Красносельським.

Огляд рукописів Видубицького монастиря був опублікований І. Голубинським, опис рукописів та стародруків здійснений І. Каратаєвим та В. Ундольським⁹⁶.

У 1874 р. збірка була переглянута спеціальною комісією у період створення Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. На той час комісія відібрала 11 рукописів, найбільш історично цінних, представлених у каталозі М. І. Петрова. В 1915 р. у бібліотеці монастиря були 25 рукописів (як рукописних книг, так і документів) та 155 ста-

⁹³ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 г. с приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916.

⁹⁴ *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве: В 3-х вып. – М., 1891. – Вып. 1. – 321 с.; 1897. – Вып. 2. – 294 с.; 1904. – Вып. 3. – 307 с.

⁹⁵ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев. – С. 4–176.

⁹⁶ *Голубинский И.* Рукописи Киево-Выдубицкого монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 6. – Отд. 2. – С. 529–531; *Каратаев И. П.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами, 1491–1730 гг. – СПб., 1861; *Он же.* Описание славяно-русских книг... – СПб., 1883; *Ундольский В.* Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871.

⁸⁸ Там же. – С. 12–20.

⁸⁹ Там же. – С. 28–38.

⁹⁰ Там же. – С. 39–48.

⁹¹ Там же. – С. 49–32, 33–73.

⁹² Там же. – С. 74–79.

родруків, у тому числі Острозька Біблія 1580 р. Усі ці видання нині зберігаються у фондах Інституту рукопису і відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Вперше учасникам семінарія були роздані методичні матеріали щодо уніфікованого опису рукописів та стародруків, складені С. О. Щегловою на основі порад В. М. Перетца.

Порядок опису рукописів: Бібліотечний номер; Назва рукопису; Матеріал; Формат; Кількість аркушів; Почерки; Ступінь збереженості; Місце написання (за відомостями мови); Заставки та мініатюри; Зміст; Записи та приписки; Оправа.

Порядок опису стародруків: Бібліотечний номер; Заголовок; Формат; Кількість сторінок; Час надрукування або дата; Місце друкування; Гравюри, заставки; Записи та приписки; Оправа⁹⁷.

Опис показав, що у збірці Києво-Видубицького монастиря виявлено низку рідкісних видань та унікальних рукописів, які не увійшли до попередніх каталогів І. Каратаєва та В. Ундольського, котрі описували видубицькі стародруки. Не включені до цих видань: Службник (К., 1619), Октоїх (М., 1727), Тріодь цвітна (М., 1742), Помянники (М., 1762, 1758, 1767), Життя св. великомучеників (М., 1759), Службник (М., 1763), Чинопослідування (М., 1766), Євангеліє (К.: КПЛ, 1771), Службник (К., 1772), Збірник повчань (К., 1777), Твори Василя Великого (СПб., 1786), «Наставление о собственных христианина должностях» (М., 1794), Октоїх (К., 1796). Було уточнено опис В. Ундольського⁹⁸.

Серед рукописної духовної літератури – євангелія, прологи, мінеї, службники XVII ст. Найціннішими визначені: Острозька Біблія (1581), Бесіди Іоанна Златоуста на Діяння св. апостолів (К., 1624), Євангеліє Михайла Сльозки (Львів, 1636), Євангеліє Учительне (К.: КПЛ, 1637), «Меч духовный» Лазаря Барановича (КПЛ, 1666), «Мир с Богом человеку» (К., 1669), «Руно Орошенное» Дмитрія Ростовського (1702) тощо⁹⁹.

Рукописи описувалися С. Щегловою, В. Адріановою, О. Багрієм. За змістом – це, переважно, богослужбові книги, які були розташовані у хронологічному порядку. Значна кількість рукописних книг була датована XVI ст.: октоїхи, трєфолої, ірмології, Бесіди Іоанна Златоуста, збірни-

ки повчань. В. П. Адріанова описала списки світських творів XVII ст.: «Задонщини», «Разрядные книги», «Житие Петра Великого», «Описание путешествия Петра Великого за границу в 1697–1698 гг.», «Родословец», чернетки листів кн. Михайла Волконського¹⁰⁰ тощо.

На відміну від описів попередніх екскурсій, які мали відбиток літературознавчих зацікавлень та широких мовознавчих і текстологічних досліджень, опис має чітку форму наукового каталогу, складеного за єдиною методикою з чіткими інформаційними функціями.

Деякі з учнів продовжували опис рукописних книг та стародруків і надалі. В 1916 р. С. О. Щеглова описала рукописні книги Київського наукового музею імені імператора Миколи Олександровича¹⁰¹.

У цей період починає вивчення книжкових пам'яток С. І. Маслов, який був одним із найталановитіших учнів В. М. Перетца. У той період молодий науковець описував зібрання Київського імператорського університету св. Володимира та Історичного товариства Нестора Літописця, Софійської кафедри в Києві та опублікував у Варшаві першу свою бібліографічну працю «Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях»¹⁰². Ці праці засвідчили, що С. І. Маслов сформувався як книгознавець і дослідник історії рукописної книги та стародруків¹⁰³. У 1918 р. він видав свою відому працю «Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии»¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Там же. – С. 182–197.

¹⁰¹ Щеглова С. А. Описание рукописей Киевского художественного промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича – Пг.: Тип. Имп. А.Н., 1916. – 112 с.

¹⁰² Маслов С. І. Рукописи Софійської катедри в Києві // ЗНТШ. – 1906. – Т. LXXII. – Кн. 4. – С. 122–140; Маслов С. І. Описание рукописей исторического общества Нестора Летописца. – К., 1908. – 58 с.; *Он же*. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910. – 42 с.; *Он же*. Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях. – Варшава, 1910.

¹⁰³ Ковальчук Г. І. Дослідження С. Маслова в галузі історії книги // Перші книгознавчі читання: Зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 28–32; Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Біобібліографічний нарис. – К., 1995.

¹⁰⁴ Маслов С. І. Критико-библиографический обзор новейших трудов о славяно-русской библиографии и палеографии. – К., 1918. – 16 с.

⁹⁷ Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев... – С. 180.

⁹⁸ Там же. – С. 180–181.

⁹⁹ Там же. – С. 198–221.

Розвиток археографії рукописної книги, як і бібліографії стародрукованої книги почався ще у XIX ст., коли осмислюється власне історичне минуле як невід'ємна частина національної культури, а книга була її головним носієм. Цей розвиток починається з вивчення старовини, опису пам'яток культури, процесу створення каталогів рукописних книг та стародруків, що було викликано необхідністю виявлення, інвентаризації та введенням у науковий обіг пам'яток слов'янської книжкової культури.

Період другої половини XIX ст. на українських, російських та польських територіях пов'язаний із підступами до розуміння необхідності проведення «інвентаризації пам'яток культури, створенням *оглядово-облікового* типу каталогів як рукописних книг, так і стародруків (які ще мали паралельну назву «охоронних описів»). Ці процеси почалися у західних країнах у XVIII ст., і західна наука вже накопичила певний досвід у методах опису¹⁰⁵, однак під час пошуків та опису слов'янських рукописів та стародруків з'ясувалося, що для отримання достовірних даних необхідно провести значну наукову роботу з книжкою, зокрема, рукописною, яка вимагала значних знань для атрубуції.

У цей період виникли два типи описів: спеціально-наукові огляди або **оглядово-реєстраційний тип**, де опис археографічний та бібліографічний був компонентом джерелознавчого дослідження, а також **обліково-реєстраційний**, який розглядав рукописну книгу та стародрук як бібліографічний об'єкт.

Підводячи підсумки, варто відзначити другу половину XIX – початку XX ст. як практичну стадію зародження **історичного книгознавства** на його «синкретичному» етапі, яке виникає у надрах мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднує у собі всі аспекти науки про книгу: бібліографо-археографічний аспект (опис рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень) тощо. Це дуже важлива стадія в осмисленні загальних методологічних підходів до такої складової книгознавства, як історія книги. Разом із тим, не слід перебільшувати значення цієї стадії як періоду, коли книгознавча наука вже була сформо-

вана, а витоки її сягають початку – першої половини XIX ст., «коли почали формуватися основні принципи дослідження, методологія та термінологія, основна проблематика науки», «створено перші систематичні дослідження», «визначено концепції вивчення історії книжності в контексті національної культури»¹⁰⁶.

Цей період, на нашу думку, можна віднести лише до кінця XIX – початку XX ст., коли з'являються перші спроби дати визначення книгознавчим дослідженням, як самостійній сфері науки, що відокремлює себе від філології та історії. Значний внесок у цей процес зроблений В. М. Перетцом, який першим поставив питання про необхідність створення уніфікованого опису та виокремив основні, обов'язкові рубрики археографічного та бібліографічного опису. Він одним із перших починає розділяти літературознавчий опис як засіб дослідження тексту пам'ятки та опис книги як історичного джерела, що містить цю пам'ятку. Цей аспект дуже важливий для розвитку кодикології, кодикографії та книгознавства, з огляду на те, що виникнення пам'ятки літератури та історії – лише відправний пункт у подальшому розвитку тексту у списках, виданнях, які існували впродовж багатьох століть, і це важливий аспект історії національної культури.

Однак, у 10–20-х роках XX ст. теорія історико-книгознавчих досліджень та книгознавства як науки знаходилася на стадії виникнення різних концептуальних підходів, кожній із них надавалася домінуюча роль у комплексі наукових знань. Отже, практична стадія розвитку цих наук завершується в кінці XIX – на початку XX ст., накопичені знання потребують теоретичного осмислення, тому починається концептуальне осмислення книгознавчої науки. У світлі такого розвитку книгознавства методологічні засади опису, запропоновані В. М. Перетцом, та його археографічна діяльність, коли він працював в Україні, виховання плеяди відомих книгознавців, розвиток теорії археографії та бібліографії мають велике значення для сучасної науки.

¹⁰⁵ Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002. – С. 15–16.

¹⁰⁶ Шалашина Н. Історія книги як наука в першій половині XIX ст. // Наук. пр. Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 58; Вона ж. Особливості розвитку історико-книгознавчої думки в Україні другої половини XIX ст. // Наук. пр. Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 398–426.